

УДК 347.1

ДО ПИТАННЯ ЩОДО РОЗУМІННЯ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Басай Олег Вікторович,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри
цивільного права і процесу
(Національна академія внутрішніх
справ, м. Київ, Україна)

Стаття присвячена вивченню загальних принципів цивільного права, оскільки принципи цивільного права завжди встановлюють об'єктивні закони розвитку цивільно-правових відносин. Розглянуто запропоновані юридичні літературні погляди на поняття «принципи права» та «принципи цивільного права», виявлено їх характерні особливості. Проаналізовано наукові підходи до визначення принципів цивільного права та сформульовано авторське визначення цієї категорії. Відзначається, що деякі з принципів цивільного права існують на рівні правових ідей, котрі ще не закріплені серед загальних принципів та інших принципів цивільного права, але істотно впливають на регулювання цивільно-правових відносин. Принципами є основні ідеї, що формують певну галузь права, які розвиваються юридичною наукою і соціальною практикою як найважливіші, орієнтовані правові ідеї, що складають основу правових поглядів суспільства. У цьому контексті є проблема тлумачення закону, яка призводить до розбіжностей у поглядах на кількість і різноманітність принципів цивільного права. Обґрунтовано, що закріплення в законі того чи іншого основного положення не є обов'язком визнати його принцип права. Зроблено висновок, що принципи цивільного права є визначеним законом матеріальним правом, яке відображає об'єктивні закони розвитку та потреби суспільства, що існують у вигляді правових ідей, які розглядаються юридичною наукою та соціальною практикою як найбільш важливі, орієнтовані правові ідеї та складають основу правових поглядів суспільства, а також у вигляді загальних положень, що містяться в Цивільному кодексі України. Важливим є вивчення принципів цивільного права, особливо з погляду їх практичного застосування.

Ключові слова: принципи, засади, цивільне право, доктринальне визначення, нормативізм, позитивістський підхід.

TO THE QUESTION OF THE DEFINITION OF THE PRINCIPLES OF THE CIVILIAN LAW OF UKRAINE

Basai Oleh Viktorovych,
Doctor of Juridical Sciences,
Associate Professor, Professor at the
Department of Civil Law and Procedure
(National Academy of Internal Affairs,
Kyiv, Ukraine)

The article is devoted to the study of the general principles of civil law, by studying the principles of civil law, since the principles of civil law always establish objective laws of development of civil law relations. The proposed legal literature views on the concepts of

“principles of law” and “principles of civil law” are considered, their characteristic features are revealed. The scientific approaches to the definition of the principles of civil law are analyzed and the author’s definition of this category is formulated. It is noted that some of the principles of civil law exist at the level of legal ideas, which have not yet found their consolidation among the general principles and other principles of civil law, but significantly affect the regulation of civil-law relations. Principles are the basic ideas that form a certain branch of law, are being developed by legal science and social practice as the most important, guiding legal ideas that form the basis of the legal views of society. In this context, there is a problem of interpretation of the law, resulting in divergences in the views on the number and diversity of the principles of civil law. It is substantiated that the consolidation in a law of one or another basic provision is not a duty to recognize its principle of law. It is concluded that the principles of civil law are the substantive law specified by law, which reflect the objective laws of development and the needs of society, existing in the form of legal ideas, which are made by legal science and social practice as the most important, guiding legal ideas and form the basis of the legal views of society, and in the form of general provisions found in the Civil Code of Ukraine. Along with this, the study of the principles of civil law is important, especially in terms of their practical application.

Key words: principles, principles, civil law, doctrinal definition, normativism, positivist approach.

Актуальність теми. Дослідження загальних засад цивільного законодавства неможливе без дослідження принципів цивільного права, які є основою, підґрунтям загальних засад, що знаходять своє місце у законодавстві.

Перш ніж визначити сучасне поняття принципів цивільного права, звернемося до визначення поняття принципів права як таких. В одних дослідженнях принципів права звертається увага на те, що принципи є категорією об’єктивною, в інших – юридичні принципи трактуються як основні ідеї і навіть поняття, які виражають суть історичного типу права [1, с. 64–65]. Деякі вчені акцентують увагу на тому, що принципи є сферою правосвідомості, правової ідеології і науки; інші вважають неможливим існування принципів поза безпосереднім волевим змістом діючого права [2, с. 21–23], яке розуміється доволі широко. Зустрічаються визначення, що виходять із різниці між поняттям принципів права як його найважливіших соціальних основ і поняттям правових принципів, які, навпаки, властиві самій юридичній матерії [3, с. 16]. Все це лишає місце для подальших досліджень цієї складної правової категорії, значення якої важко переоцінити.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципи цивільного права досліджували такі вчені, як І.А. Покровський, Г.Ф. Шершеневич, К.П. Победоносцев, Д.Й. Мейер, В.П. Грибанов, С.С. Алексєєв, О.С. Йоффе, О.О. Красавчиков, С.Н. Братусь, А.М. Колодій, О.Г. Комісарова, Н.П. Асланян, Г.В. Свердлик, О.А. Кузнєцова, А.В. Луць, Є.О. Харитонов, Р.Б. Шишка та ін.

Метою цієї статті є визначення поняття «принцип цивільного права України», виявлення їх характерних ознак, а також формулювання власного визначення категорії, що розглядається.

Виклад основного матеріалу. У цивільному праві, як і в загальній теорії права, поширеною є ідея про двояку форму вираження правових принципів, що діють у цивільно-правовій дійсності. Згідно з нею є дві форми закріплення принципів у цивільно-правовій матерії. Першу утворюють ті, які безпосередньо закріплені в нормах права. Другу – ті, що виводяться зі змісту цілого ряду норм тієї або іншої галузі права (непряме закріплення).

Інші вчені, говорячи про принципи права, не акцентують увагу на їх нормативному закріпленні, оскільки розглядають їх як основні ідеї, які формують певну галузь права.

Наприклад, Б.В. Шейндлін прямо зазначав, що неприпустимо виводити і пояснювати правові принципи безпосередньо з норм права [4, с. 67].

В.Ф. Яковлев пропонує вважати принципи основними ідеями, основними положеннями, які створюють фундамент будь-якої галузі права [5, с. 34].

Схоже визначення принципів права пропонує С.С. Алексєєв, зазначаючи, що в принципах розкривається зміст права, вся правова система; у них безпосередньо виявляється суть права, його основи, закономірності суспільного життя, її тенденції та потреби [6, с. 98].

С.Г. Каргополов вказує, що принципи права є його першоосновою, основними ідеями, засадними положеннями, які покладають початок процесу 1) формування; 2) розвитку; 3) функціонування права. Принципи права, на думку науковця, виражають його ідеальний зміст, тобто те, якими мають бути дії та відносини людей, і, будучи абстрактними, реалізуються у праві через його джерела як форми вираження права. Принципи не потребують обов'язкового закріплення у нормах права, але, якщо це має місце, ми бачимо вдале поєднання ідеї та практики [7, с. 2–3].

Із доктринальних визначень поняття принципів права вдалим видається запропоноване А.М. Колодієм, котрий вважає принципи права такими відправними ідеями існування права, які виражають найважливіші закономірності й підвалини цього типу держави і права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальною значимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення суспільного ладу [3, с. 27].

Принципи цивільного права завжди закріплюють об'єктивні закономірності розвитку цивільно-правових відносин. Під закономірностями формування і розвитку принципів цивільного права слід розуміти зумовленість змін у понятті, змісті та межах реалізації принципів впливом різних чинників. До числа чинників, що значною мірою визначають процес формування і розвитку принципів цивільного права, слід віднести економічні, соціальні та політичні за одночасного впливу й інших чинників [8, с. 40].

Тому, говорячи про принципи права, не маємо акцентувати увагу на їх нормативному закріпленні, оскільки у загальному вигляді принципи є основними ідеями, що формують певну галузь права. Такий підхід є більш вдалим, оскільки закріплення у законодавстві того чи іншого основного положення не є обов'язком для визнання його принципом права.

Нормативізм у розгляді принципів цивільного права, на нашу думку, значно звужує потенціал і значення такої категорії, як «принципи цивільного права». Наукова думка стискається законодавчими положеннями, та навряд чи може досягти якихось важливих наукових результатів. Фактично ми маємо досліджувати, за такого підходу, принципи позитивного права. Право не тотожне законодавству, а тому принципи права не можуть розглядатися тільки у руслі принципів законодавства.

Фактично йдеться про доктринальний підхід до розгляду питання про принципи цивільного права. Але це означає, що принципи цивільного права не мають імперативності (якщо вони не закріплені у законодавстві та інших джерелах права, наприклад, міжнародних договорах чи звичаях), оскільки принципами цивільного права є, у такому розумінні, ідеї правосвідомості.

Такий погляд дещо новий для нашої науки (чи просто «забутий» за роки абсолютування позитивістського підходу до права), а юристи країн романо-германської правової сім'ї можуть знаходити загальні принципи не тільки в законі, але, за необхідності, і поза законом.

Слід зазначити, що принципи, які мають доктринальний характер, не треба плутати з доктринальними принципами права. Останні є виробленими правовою доктриною нормативними правоположеннями – засадничими судженнями про право, на яких будуються великі групи правових норм, наприклад, «все, що не заборонено – дозволено», «все, що не дозволено – заборонено», «договори повинні виконуватися», «суб'єктивному праву завжди відповідає юридичний обов'язок» і «всьяке правопорушення тягне юридичну відповідальність» [9, с. 6].

Р. Давид зазначав, що посилення на ці загальні принципи та їх використання важко пояснити для теоретиків законодавчого позитивізму. Вони показують підпорядкування права велінням справедливості у тому вигляді, в якому вона розуміється у певний момент. Обґрунтуванням необхідності існування загальних принципів у країнах романо-германського права виступає переконання, що закон сам виявляє свої межі, коли озброює юристів критерієм справедливості, відсилає їх до звичаїв і навіть природного права, підпорядковує закон критеріям моральних засад і публічного порядку [10, с. 108].

Але у цьому разі важливого значення набуває проблема тлумачення законодавства. Тобто неминучими є розбіжності у поглядах науковців із приводу кількості та різноманітності принципів цивільного права.

Тому ми не маємо відмовлятися і від позитивістського підходу до принципів цивільного права.

У межах позитивістського підходу правом вважається тільки те, що закріплено державою в офіційно визнаних джерелах права, тобто, насамперед, у нормативно-правових актах. З позиції позитивістського підходу принципи – це керівні начала, виражені в нормативних актах і звернені до правозастосовувача. Це означає, що їх головна риса – імперативність, яка проявляється у відсутності можливості тлумачення, чи існує цей принцип, чи ні, чітко закріпленій у тексті нормативно-правових актів (передусім – Конституції України та ЦК України).

Дослідження принципів цивільного права з цих позицій також є важливим, особливо з погляду їх практичного застосування. Правозастосовувачам маємо дати чіткі критерії для відповіді на питання про те, якими принципами вони повинні користуватися. Наприклад, суддя, зазвичай, не може використовувати доктринальні підходи до визначення того, якими загальними засадами користуватися для вирішення справи. Правозастосовувач не може залежати від різноманіття думок вчених із приводу кількості та набору принципів цивільного права.

Навіть виведення принципу логічним, лексичним або іншим шляхом із норми або декількох норм створює серйозну незручність у практичному застосуванні. Окрім того, відсутність прямого закріплення принципу істотно підриває його імперативність, оскільки складно вимагати навіть від судового виконавця, що має середню не фахову освіту, дотримання такого принципу, про який він може прочитати хіба що в спеціальній літературі [9, с. 6].

Кількість законодавчо закріплених принципів обмежена, кількість доктринальних – величезна і залежить від позицій учених і переконливості їх аргументації. За бажання практично будь-яке нормативне положення ЦК України можна підвести під категорію доктринального принципу цивільного права. Це означає, що неможливо створити прийнятну класифікацію, що відбиває реальну правову дійсність, виходячи з доктринального розуміння суті принципів [9, с. 7].

Тому з урахуванням сучасної законодавчої практики у сфері кодифікації слід звернути увагу на особливий вид ідей-принципів, об'єднаних у самотійну юридичну норму, не відому раніше чинному законодавству і поіменовану «загальні засади

законодавства». Вони стали «правилами застосування усіх інших правил», тобто початковими постулатами для усього процесу правового регулювання відповідної сфери відносин. Їх законодавче формулювання веде до створення особливих норм, що є відносно самостійними у числі інших норм-правил. Ці норми характеризуються фундаментальністю, стають загальнообов'язковими не лише для правозастосовувача, але і для самого законодавця, виступаючи єдиним критерієм конструювання усіх інших правових норм, які належать до цієї сфери законодавства [11, с. 38].

Важливою особливістю сучасного етапу розвитку правотворчості в Україні А.М. Колодій вважає те, що у дедалі більшій кількості нормативно-правових актів передбачені окремі статті, які встановлюють принципи організації, функціонування і співвідношення соціальних інституцій. На думку науковця, потрібно і в майбутньому продовжити практику текстуального закріплення принципів в інших нормативно-правових актах, тому що безпосереднє формулювання принципів в останніх сприяє правильному застосуванню і тлумаченню цих актів. Вони стають доступнішими і зрозумілішими для громадян. Очевидно, що принципи-норми мають і більшу нормативно-регулятивну силу [3, с. 21].

Крім того, важливим способом вираження принципів права є їх змістове закріплення, тобто виведення принципів зі змісту норм права. Такі принципи більш абстрактні, за їх допомогою можна врегульовувати найбільш загальні суспільні відносини. Вони виражають переважно загальні напрями і тенденції правового регулювання. Проте ні в якому разі, зазначає А.М. Колодій, не можна принижувати їх ролі. У механізмі правового регулювання вони перебувають у діалектичній єдності з принципами, які отримують текстуальне вираження. Так, наприклад, принципи законності та справедливості притаманні будь-якій галузі права, навіть якщо вони текстуально не закріплені у відповідній галузі законодавства [3, с. 21].

Таким чином, можна говорити про три рівні буття принципів цивільного права: по-перше, ті, які закріплені у ст. 3 ЦК України; по-друге, ті, що виводяться зі змісту інших норм ЦК України; по-третє, ті, які існують на рівні правових ідей, виробляються юридичною наукою і суспільною практикою як найважливіші, керівні правові ідеї, що становлять основу правових поглядів суспільства та ще не закріплені в позитивному праві.

Принципи, закріплені у законодавстві, і принципи-ідеї не існують окремо, вони мають взаємопроникаючу властивість.

Законотворча діяльність держави є відображенням економічних, політичних та інших суспільних відносин у вигляді системи правових норм, закріплених у законодавстві. У правовій державі вона повинна виходити з його засадничих принципів, що забезпечують гарантії прав і свобод людини та громадянина, тому необхідною умовою правотворчості є використання правил, засобів і прийомів, характерних для законодавчої техніки правової держави. Це забезпечується відповідністю змісту нормативних актів ідеям прав людини, загальноприйнятим нормам і принципам міжнародного права [12].

На законодавство неминуче впливає наука цивільного права, корегуючи ті або інші його положення; з іншого боку, принципи, закріплені у законодавстві, впливають на рівень актуальності та дискусій стосовно їх положень у науці.

Тут варто згадати т. зв. «рух критичних правових досліджень», який поширений у американській науці та розглядає правову дійсність головним чином із погляду того, наскільки в правовій структурі утілюються пануючі в суспільстві принципи і цілі; неадекватність правової системи соціальному ідеалу визнається серйозним приводом для реформи останньої [13, с. 48–49].

Варто згадати такі висловлювання у спеціальній літературі (достатньо поширені), що «фіксація правових ідей у законі ліквідовує розбіжності у поглядах стосовно формулювання самих правових принципів, а також їх набору, що дозволяє виключити суб'єктивізм у побудові системи принципів цивільного права» [14, с. 5].

О.А. Кузнецова опонує такій позиції та зазначає: фіксація правових принципів у законі не завжди ліквідовує розбіжності у поглядах щодо їх кількості та змісту, що легко виявити, уважніше розглянувши принципи цивільного права [15, с. 59].

Таку ж думку зустрічаємо у Є.Г. Комісарової: не можна стверджувати, що закріплення того або іншого теоретичного поняття у тексті нормативного акта здатне служити неспростовним доказом глибокої теоретичної обґрунтованості закріпленого поняття або свідченням остаточного вирішення спору. Але, робить висновок автор, оскільки право об'єктивне (це підсумок тривалого історичного і культурного розвитку людства), то не можна не зважати на легальні поняття, що містяться у ньому. Вони – найважливіший і, мабуть, первинний засіб аргументації в юридичній науці [11, с. 5].

Тобто автор все таки не знижує рівень обґрунтованості нормативно закріплених принципів цивільного права, що виробляються наукою.

Але остання теза автора («вони – найважливіший і, мабуть, первинний засіб аргументації в юридичній науці») викликає заперечення, оскільки юридична наука повинна йти попереду закону, а не услід за ним. Закон не може бути результатом проведення експерименту зі створення нових норм права, необхідних суспільству, саме наука має грати провідну роль у подальшому вдосконаленні цивільного законодавства.

Водночас як зміст, так і векторність принципів цивільного законодавства залежать від якісного розвитку самого суспільства та його здатності не тільки продукувати, а й сприймати нові науково обґрунтовані правові ідеї та позиції [16, с. 94]. Отже, виняткова значущість цих принципів у контексті створення теоретико-практичного підґрунтя функціонування і розвитку цивільного обороту є безсумнівною.

З урахуванням викладеного та керуючись визначенням принципів цивільного права, запропонованим С.Н. Братусем, котрий зазначав, що принцип – це провідна засада, закон руху матерії або суспільства, а також явищ, включених у ту або іншу форму руху [17, с. 135], запропонуємо власне визначення поняття принципів цивільного права.

Отже, принципами цивільного права є конкретизовані правосвідомістю засадничі положення, які відображають об'єктивні закономірності розвитку та потреби суспільства, що існують у декількох площинах: по-перше, у вигляді правових ідей, які виробляються юридичною наукою і суспільною практикою як найважливіші, керівні правові ідеї та становлять основу правових поглядів суспільства; по-друге, у вигляді загальних положень, що закріплені у ст. 3 ЦК України й виводяться зі змісту інших норм ЦК України та відповідно до яких здійснюється правове регулювання цивільних відносин.

Висновок. Із проведеного дослідження можна зробити висновок, що деякі принципи цивільного права існують на рівні правових ідей, які ще не закріплені серед загальних засад та інших принципів цивільного законодавства, але впливають на регулювання цивільно-правових відносин. Принципи права виробляються юридичною наукою і суспільною практикою як найважливіші, керівні правові ідеї, що становлять основу правових поглядів суспільства.

Нормативізм у розгляді принципів цивільного права значно звужує потенціал і значення такої категорії, як «принципи цивільного права». Наукова думка стискається законодавчими положеннями, та навряд чи може досягти якихось важливих наукових результатів. Тобто ми маємо досліджувати за такого підходу принципи позитивного

права. Право не тотожне законодавству, а тому принципи права не можуть розглядатися у руслі принципів законодавства.

Не маємо ми відмовлятися і від позитивістського підходу до принципів цивільного права. Дослідження принципів цивільного права з цих позицій також є важливим, особливо з погляду їх практичного застосування.

Принципи, закріплені у законодавстві, та принципи-ідеї не існують окремо, вони мають взаємопроникаючу властивість. На законодавство впливає наука цивільного права, корегуючи ті або інші його положення, з іншого ж боку, принципи, закріплені у законодавстві, впливають на рівень актуальності та дискусій стосовно їх положень у науці.

Список використаних джерел:

1. Шейндлин Б.В. Принципы социалистического права. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. 140 с.
2. Лукашева Е.А. Принципы социалистического права. *Советское государство и право*. 1970. № 6. С. 21–29.
3. Колодій А.М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
4. Сущность советского права. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1959. 140 с.
5. Яковлев В.Ф. Экономика. Право. Суд. Москва : МАИК «Наука / Интерпериодика», 2003. 263 с.
6. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 т. Т. I. Москва : Юрид. лит., 1981. 572 с.
7. Каргополов С.Г. О проблеме принципов и признаков общей теории права. 2004. № 6. С. 3–6.
8. Бондаренко Н.Л. Принципы гражданского права Республики Беларусь, их реализация в нормотворческой и правоприменительной деятельности : дисс. ... док. юрид. наук. Минск, 2007. 416 с.
9. Демичев А.А. Позитивистская классификация принципов гражданского процессуального права Российской Федерации. *Арбитражный и гражданский процесс*. 2005. № 7. С. 5–9.
10. Давид Р., Жоффре-Спиози К. Основные правовые системы современности. Москва : Междунар. отношения, 1999. 400 с.
11. Комиссарова Е.Г. Принципы в праве и основные начала гражданского законодательства : дисс. ... док. юрид. наук. Екатеринбург, 2002. 303 с.
12. Баландин А.А. Законотворчество и проблемы обеспечения гарантий прав и свобод человека и гражданина. *Рукописный журнал Общества ревнителей русской философии*. 2006. Вып. 9. URL: <http://virlib.eunnet.net/sofia/09-2006/text/0900.html>.
13. Сергевнин С.Л. Новые тенденции в развитии американской науки права: «движение критических правовых исследований». *Правоведение*. 1990. № 5. С. 48–51.
14. Гайдук А.С. Неприкосновенность собственности: «гражданско-правовой принцип» или «основное начало гражданского законодательства?». *Юрист*. 2002. № 8. С. 4–8.
15. Кузнецова О.А. Нормы-принципы российского гражданского права. Москва : Статут, 2006. 268 с.
16. Шаптала Н. До питання про правову сутність принципу соціальної справедливості податкового законодавства. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 3. С. 92–99.
17. Братусь С.Н. Предмет и система гражданского права. Москва : Статут, 1963. 420 с.